

ақсақалдар арасындағы айтылатын пікірге тоқталған. Қазақ қоғамындағы дәстүрлі некелесу, үйлену т.б. мәселелерді көтере отырып, заманның өзгеріп келе жатқандығы, оған білім беру жүйесінің ықпал етуі және оның қазақ қоғамына жат екендігі айтылып отыр.

Қазақстан мен Орта Азияның патшалық Ресейге қосылғаннан кейінгі жағдайын «Енді бұрынғы жаугершілік уақыттарының бәрі де қалып, Орта Азия жайларында Россия жұрты барып орнағаннан кейін басқа уақытқа айналды, тыныштық уә жақсы тұрмақ халдеріне түсісіп» [6, 443-444 бб.] дей келіп, алдағы уақытта Орта Азия халықтарының жағдайын ресейлік өнер мен білімге баулы арқылы түзеу мәселесі айтылды.

Сонымен, «Дала уәлаяты газеті» басылымдарында білім беру, ғылым, жалпы ағартушылық жайлы мәселелер жиі көтерілді. Мақаланың бір бөлігі білім беру ісімен айналысып жүрген тұлғалардың жұмысымен таныстыруға арналды. Ы. Алтынсарин, Н. Ильминский сияқты педагогтардың ағартушылық қызметін насихаттады.

Мерзімді баспасөз беттерінде білім беру мекемелері, оқушылар саны жайлы статистикалық мәліметтер берілді. Білім беру мекемелерінің жай күйіне тоқталып, қазақтар арасында орыс-қазақ мектептерінде беделінің артып келе жатқандығы жиі айтылды.

Газет бетінде ғылым жаңалықтары жиі талқыланды. Орта Азия халықтары, оның ішінде қазақ халқына байланысты жүргізілген зерттеулердің нәтижелерімен таныстырып, ғылым үшін де, қазақ халқы үшін де маңызы ерекше айтылды.

Тіл мәселесіне ерекше назар аударылды. Қазақ тілі, оның қолданыс аясы, қатынас құралы ретіндегі маңызына тоқталды. Қазақ тілі жайлы мақалалардың дені дамуы, келешегі орыс тілімен тікелей байланыстырылды. Басқа тілдердің қазақ халқына керек еместігі, барлық саладағы қатынас құралы ретінде орыс тіліне басымдық беру керектігін, оны шенеунік, оқытушылардан т.б. бұлжытпай орындауын талап ету керектігі айтылды.

Жалпы, «Дала уәлаятының газеті» бетінде әртүрлі тақырыптағы мақалалар жарияланды. Мал шаруашылығындағы туындаған мәселелер, қазақ халқының егіншілікке көшу керектігі жайлы ұсыныстар қозғалды. Әлем әдебиеті классиктерінің шығармалары мен қазақ фольклорынан үзінділер бере отырып, тәрбиелік маңызы бар шығармалар іріктелді. Ал, білім беру, ғылым салалары жайлы жазылған мақалаларда, ресейлік білім беру жүйесіне басымдық беріліп жан-жақты насихаттады. Мерзімді басылым патша әкімшілігінің үгіт-насихат құралы ретіндегі қызметін орындады.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.
- 2 Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII-XVIII вв.: (библиографические обзоры). – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 426 с.
- 3 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.
- 4 Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 358 б.
- 5 Атабаев Қ. Деректану. – Алматы: «Қазақ тарихы», 2007. – 272 бет.
- 6 Дала уәлаятының газеті. Әдеби нұсқалар / ред. Ү. Субхандердина. – Алматы: Қазақ КСР-інің «Ғылым» баспасы, 1989. – 656 б.

КЕҢЕСТІК КЕЗЕНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХЫ НЕМІС ТАРИХНАМАСЫНДА

Мейрамбеков А.Қ., PhD докторанты

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды қ., Қазақстан

Мәдениет көп өлшемді ұғым екені белгілі, сондықтан оның мазмұнын ашатын көптеген анықтамалар бар. Егер біз оны әлеуметтік болмыстың шындығына қатысты қарастыратын болсақ, онда ол - құндылықтар мен мағыналардың ерекше жиынтығымен сипатталатын қауымдастықты білдіреді [1]. Қоғам мен мәдениеттің айырмашылығы оның анықтамасын адам жасаған құндылықтардың жиынтығы ретінде көрсетеді. Мәдениет әлемі - бұл материалдық және идеалды рухани құндылықтар әлемі, яғни адамға қатысты қабылданған материалдық және идеалды объектілер әлемі, адами мағыналарға толы әлем [2].

Батыс авторлары мәдениет категориясын "білім, сенім, өнер, мораль, заң, әдет-ғұрып және адам алған кез-келген басқа дағдылар жиынтығы" деп санайды [3, 171 б.].

"Мәдени топтар" немесе "жергілікті өркениеттер" теориясының авторлары А.Тойнби мен О.Шпенглер мәдениеттің белгілі бір деңгейін өркениет критерийі ретінде кеңінен қолдана отырып, мәдениеттің сәл өзгеше анықтамасын береді [4].

Олардың пікірінше, жекелеген елдердің "бірыңғай жергілікті өркениетке қатыстылығының өлшемі" мәдениет пен діннің ортақтығы болып табылады.

Рухани құндылықтардың қоймасы және қарым-қатынас құралы, ұлт өмірінің маңызды белгілерінің бірі - тіл. Осыдан Қазақстандағы мәдениет пен тіл саясатының проблемалары неміс зерттеушілерінің жіті назарында болғаны анық.

Ең алдымен, орыс емес халықтардың рухани өміріндегі патшалық және кеңестік саясаттың сабақтастығы тұжырымдамасын ұстанатын Х.Кох, К.Менерт, Л.Браун, Б.Хаит, Г.Шленгердің еңбектерін атап өткен жөн.

XIX ғасырдың ортасына қарай қазақ даласында зайырлы мектептер болмағаны белгілі. Қазақ балалары әдетте мұсылман мектеп-мектептері мен медреселерде оқыды, олардың қызметі патша үкіметімен кезең-кезеңімен шектелді. Патша саясаткерлерінің пікірінше, "кез-келген білімнің ең жақсы өткізушісі" христиан діні болды; азаматтықты дамытудың алғашқы шарты шетелдіктердің орыс тілін білуі болуы керек еді [5]. Сондықтан ауыл мектептерінде оқыту тек орыс тілінде жүргізілді [6].

Дала аймағында іс жүргізу тек орыс тілінде жүргізілді. Мемлекеттік Думаның депутаты П. Головачев "қырғыз ортасында соңғы уақытта орыс грамотасына деген сұраныс байқалды, бірақ жалпы ақыл-ой дамуының мүддесі үшін емес, олар үшін сауда істерінде де, ресми орыс әлемінің өкілдерімен қарым-қатынаста да орыс грамотасын білмеу арқылы жалғасатын алдау мен зорлық-зомбылықтан қорғаныс құралы ретінде" деп мойындауға мәжбүр болды. [7].

Тіл мен мәдениет мәселесі неміс тарихнамасында XX ғасырдың 50-60-шы жылдарынан бастап, КСРО халықаралық аренада Қазақстан мен Орта Азия халықтарының дамуының капиталистік емес жолының жалған игіліктері туралы кең ауқымды насихат жүргізген кезден бастап белсенді түрде талқылана бастады. Осыған байланысты батыс германиялық зерттеуші Р. Италиандер дамушы елдерге Кеңес Одағының ықпалынан "Африка мен Азия халықтары өледі, немесе, ең жақсы жағдайда, егер қызыл отаршылдық пен империализм ақ үстемдікті алмастырса, олардың ұлттық өмірінен айырылады" деп ескертті [8].

Мюнхен институтының бұрынғы басшыларының бірі, жетекші остфоршер Х. Кох ортаазиялық республикалардың мәдени даму тенденцияларын талдап, "бұл жерде ұлттық мәдениеттерге қарсы жойқын күрес жүріп жатыр" деген қорытындыға келді [9].

"Кеңестік отаршылдық" тұжырымдамасын жасаушылардың бірі, "Ресей және оның колониясы", "Коммунизм және отаршылдық" кеңесологиясындағы классикалық еңбектердің және басқа да бірқатар еңбектердің авторы Уолтер Коларц бұл мәселені неміс тарихнамасында зерттеуге айтарлықтай әсер етті. Оның зерттеулерінің негізгі бөлігі неміс тіліне аударылып, Батыс неміс зерттеушілері кеңінен қолданылды. Сонымен, 1956 жылы Франкфуртте жарық көрген "Кеңес Одағының ұлттық саясаты" еңбегінде ол былай деп жазды: "мәдениет саласында кеңес режимі өзара түсіністік принципін қолданды. Бір жағынан, мектеп ғимараттары, баспалар, мәдени мекемелер, клубтар және т.б. түрінде материалдық көмек көрсетілді; мұның орнына олар өздерінің дәстүрлі қасиетті мәдени құндылықтарынан бас тартуға мәжбүр болды" [10].

"Бірлік" идеологиясының күшімен КСРО құрамына енген халықтар мәдениеттерінің табиғи дамуы мен өзара әрекеттесу процесі біріздендіру және иесіздендіру процесіне тартылды. Баймирза Хайит өзінің "Түркістан мысалындағы кеңестік-орыс шығыс саясаты" атты зерттеуінде "ұлттық форма мәдениеті, мазмұны бойынша социалистік" деген белгілі тұжырымға негізделген ресми саясат түркістандықтардың ұлттық ерекшеліктерін, мәдениетінің мәні мен рухани өмірінің жойылуына әкелгенін атап өтті [11, 131 б.].

Социалистік мәдениеттің ұлттық формасы экзотика мен фольклорлық элементтерден тұратын батыс герман мәдениеттанушысы М. Браунның пікірлері Б. Хайиттің көзқарасы бойынша да айтылады [12].

Кеңес мемлекетінің мәдени саясатының негізгі мақсаттары интернационализм идеясына негізделгені белгілі, бұл іс жүзінде басым этникалық топтың мәдениетіне, тіліне және дәстүріне бағдарлауды білдірді. Бұл тұрғыда Б. Хайит "кеңестік мәдениетті" қалыптастыру мәселесіндегі большевиктер саясатының шынайы мақсаттары, атап айтқанда, оны орыс рухымен тамақтандыру деп айтқан кезде дұрыс айтады [11, 149 б.].

Шетелдік зерттеушілер өткен ғасырдың 20-30 жылдары республикада орын алған түбегейлі өзгерістердің қазақ халқының рухани өміріне зор әсерін жоққа шығармайды. Сонымен қатар, индустрияландыру, ұжымдастыру және мәдени революция сияқты ауқымды оқиғалар орыстандыру мен интернационалдандыруға ұшыраған қазақ халқының этникалық және діни ерекшелігінің жойылуына көп жағынан ықпал етті деп санайды олар. Сонымен, Г. Шленгер, патшалықтың және кеңес жүйесінің мәдениет саласындағы өзгерістерін талдап, большевизмнің саяси режимі тек жалғастырып қана қоймай, сонымен бірге патша үкіметінің орыстандыру саясатының негізгі идеяларын жүзеге асырды деген қорытындыға келді.

Демек, остфоршерлердің зерттеулерінде ұлттық мәдениеттегі сабақтастық қағидатын бұзу, мәдени мұраны толығымен елемеу және мұсылман халықтарының толық орыстандырылуы туралы ережелер басты орынға ие болды.

Профессор Клаус Менерттің "Кеңес Одағы, Азия және Қарқын факторы" мақаласында кеңестік мәдени революция тәжірибесінің қабылданбау проблемасын ашудың ерекше тәсілі бар. Кең бұқараның білімі мен рухани мәдениетімен танысудың кеңестік тәжірибесін талдай отырып, оның Азия елдеріне жарамдылығы алынып тасталады деген қорытындыға келеді [13].

К. Менерт өзінің пікірін революцияға дейінгі кезеңдегі КСРО халықтарының рухани даму деңгейі Азия, Африка және Латын Америкасы елдеріне қарағанда ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізген кезде едәуір жоғары болды, сондықтан олар КСРО-дағы мәдени революция тәжірибесін өз тәжірибесінде қолдана алмайды және пайдаланбауы керек деп негіздейді.

Кеңестік тарихи зерттеулердің басым көпшілігінің осы мәселе бойынша лейтмотиві социализм қазақтарды кедейшілік пен надандықтан құтқарып, осы заманғы прогрестің биіктеріне дейін жеткізді. Кеңес тарихшыларының еңбектерінде революцияға дейінгі кезеңдегі қазақтардың сауаттылық деңгейі әдейі төмендетілді. Генерал-губернаторлардың есептерінде ұлттық мектептер туралы мәліметтер жоқ екендігі әдейі ескерілмеді.

Ана тілінде оқыту жасырын жүргізілгені белгілі және ақпарат статистикалық әдебиетке берілмеген. Осыған байланысты Ә. Бөкейханов ресми статистиканың дұрыстығына және қазақ халқы арасында сауаттылық пайызын неғұрлым дәл белгілеу мүмкіндігіне күмән білдірді [14].

Бірқатар зерттеушілер 1917 жылға дейін қазақтардың сауаттылығы шамамен он пайызды, оның ішінде орыс сауаттылығын білетіндердің – екі пайызды құрағанын анықтады. 1897 жылғы Түркістан өлкесіндегі Бүкілресейлік халық санағының материалдарын сыни талдау Ташкенттің деректанушысы профессор П. Г. Кимге XX ғасырдың басында жергілікті халықтың (яғни араб жазуын үйренушілер) сауаттылығы 18,5 пайызды құрады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді [15].

Қазақтардың сауаттылығының жоғары өсуі туралы кеңестік зерттеулердің деректері танылған жағдайда білім беру саласындағы большевиктер саясатының мақсаттары туралы мәселе туындайды. Бұл сұраққа жауап беру үшін остфоршерлердің едәуір бөлігі Коларцтың "Ресей және оның колониялары" жұмысына жүгінеді. Онда ол былай деп жазды: "кеңестік мәдени деректер сауаттылықтың керемет өсуін көрсетеді, бірақ олар бұл сауаттылықтың не екенін айтпайды. Ол ұлттардың мәдени өмірін дамытуға жол ашуда ма? Бұл түпкілікті орыстандыруға дайындық па? Немесе бұл бірыңғай "кеңестік мәдениеттің", ұлттық формадағы, мазмұны бойынша большевиктердің қалыптасуын білдіреді" [16]. Басқаша айтқанда, Батыс авторлары, оның ішінде неміс авторлары, біртұтас социалистік мәдениеттің қалыптасуы, негізінен, ұлттық азшылық мәдениеттерін басым этникалық мәдениетке біріктірудің шынайы мақсаттарын жасыру деп санайды.

Шетелдік авторлардың мәдени құрылыс мәселелері бойынша зерттеу ауқымы әртүрлі тақырыптарды қамтиды. Сонымен, остфоршер Д. Фицер "әдебиет, мемлекет және ғылым" еңбегінде "іс жүзінде жеке адамның шығармашылық қабілетін партияның диктаторлық еркіне толық бағынуды білдіретін" партиялық қағидаттың мәдениет пен ғылым саласындағы үстемдіктің теріс салдары туралы жазады [17].

Мәдени революцияның хронологиялық шеңбері және кеңестік мәдениеттің генезисі туралы мәселелер кеңес ғалымдарының бірқатар ғылыми форумдарының арнайы талқылауына айналды. Сонымен қатар, Батыс тарих ғылымында революцияның бірыңғай кезеңдестірілуі жоқ. Зерттеушілер үшін ортақ сәт азаматтық соғыс және "соғыс коммунизм" (1917-1921 жж.), НЭП (1921-1928 жж.), мәдени революция (1928-1931 жж.) кезеңдерін бөліп көрсету болды, одан кейін "ұлы шегініс" басталды [3, 172 б.].

Зерттеу әдістемесі тұрғысынан Карл Аймермахердің, Вольфрам Эггелингтің және Дирк Кречмардың еңбектері белгілі бір қызығушылық тудырады, олар Қазақстандағы "мәдени құрылыс" тарихын бүкіл КСРО ауқымында болған оқиғалар контекстінде қарастырады [18].

К. Аймермахердің "1917-1932 жылдардағы кеңестік әдеби саясат жөніндегі құжаттар", "1917-1932 жылдардағы кеңестік әдеби саясат" еңбектерінде әдеби саясат, билік пен зиялы қауымның қарым-қатынасы, 20-жылдардағы мәдени-саяси жағдайлар талданады. Неміс тарихшысы мен өнертанушысының әдеби саясатты зерттеу нысаны ретінде таңдауы кездейсоқ емес еді. Бұл тәсілдің себебі келесідей болды. Әдебиет саласы идеологиялық көшбасшылық жүйесіндегі негізгі функциясына байланысты мәдениеттің басқа салаларына қатысты жетекші рөл атқарды. Кеңестік қоғамның бүкіл тарихында көрініс тапқан әдебиеттің осындай рөлінің міндеттемесінен кеңестік мәдениетті тұтастай сипаттайтын бірдей немесе, кем дегенде, ұқсас белгілердің артық болуы туындады.

Неміс авторының жұмысында авторға зерттелген проблема бойынша бірқатар тиісті бақылаулар мен тұжырымдар жасауға мүмкіндік беретін сенімді дереккөз базасы ерекше назар аударады. Атап айтқанда, кеңестік мәдениеттің қалыптасуының негізгі кезеңдері терең талданды. Автор төрт кезеңді анықтады:

Бірінші кезең (1917-1923 жж.) Кеңес мемлекетінің мәдени-саяси қызметінің қалыптасуымен байланысты болды.

Екінші кезең (1923-1925) 1923 жылы мәдени-саяси тұжырымдаманың дамуымен сипатталады, оның нәтижесі мүдделер топтарының қоғамдық қарама-қайшылығы болды.

Үшінші кезең 1925-1929 жж. қамтиды. Бұл партияның мәдениет саласын басқаруға деген ашық талаптары мен жаңа стратегияның негіздерін әзірлеудің бастауы болды.

Төртінші кезең (1930-1932 жж.) мәдениетті толық ұлттандырудың басталуымен байланысты.

КСРО-да мәдени саясаттың одан әрі дамуын зерттеу В. Эггелинг пен Д. Кречмардың жоғарыда аталған еңбектерінде көрініс тапты. Бұл зерттеулер орыс тіліне аударылып, монографиялардың бірінші томын "Ресейдегі алғашқы басылым" сериялы басылымында ұсынады. Бұл серия тоталитаризмнің әсерінен кеңестік мәдени жүйенің құрылуы мен ыдырау процесін қарастыруға арналған.

Неміс зерттеушілерінің пікірінше, партия мен мемлекет большевизация кезеңінде және одан кейінгі мәдениетті ұлттандыру кезеңінде (1932-1934 жж. бастап, кем дегенде 1953-1954 жж.) өнер қайраткерлері мен олардың туындыларын бір-бірін алмастыратын әдістер арқылы бақылауда ұстауға және оларды өздерінің, соның ішінде жедел саяси мақсаттарда пайдалануға тырысты. Сталин қайтыс болғаннан кейінгі кезеңдер (1953) жазушылар мен суретшілер билікке жақындағанына немесе одан алыстағанына қарамастан, қолданыстағы жүйені өз пайдасына пайдалануға тырысқан кезде жаңа типтегі қатынастармен сипатталды.

К.Ведекин, Б.Левицкий, Б.Майснер және т. б. КОКП бағдарламасымен мұқият танысу К. Ведекинге "орыс тілінің орталық рөлін баса көрсететін және ерекшелігін партияның бағдарламасы жаңа "халықаралық" мәдениеттің негізделетінін және орыс мәдениетімен анықталатынын анық көрсетеді" деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. [19].

Объективті тұрғыдан жетекші остфоршер Борис Левицкий КСРО-дағы ұлттық тілдік қатынастардың даму процесін талдайды [20]. Басқа мақалада "кеңес халқы": бұл нені білдіреді? - деп атап өтті: "орыс тілінің қазіргі мәртебесіне барлық тілдердің тең құқықтылығы қағидатын өрескел бұзбай қол жеткізілді. Шын мәнінде, орыс тілі бүкіл КСРО-да мемлекеттік тілге айналды".

Б.Майснердің пікірінше, тіл және мәдениет саласындағы "орыстандыру ұмтылыстары "Министрлер кеңесінің 1978 жылғы 13 қазандағы" одақтас республикаларда орыс тілін одан әрі жақсарту жөніндегі шаралар туралы" қаулысында көрініс тапты [3, 191-192 б.].

Кеңес мемлекетінің тілдік саясаты Герхард Симон мен Уве Халбахтың көрнекті остфоршерлері үшін зерттеу объектісіне айналды. Бұл авторлардың еңбектері негізінен өткен ғасырдың 80-ші жылдары жарық көрді, сол кезде неміс тарихнамасында биліктің орыс тілінің таралу аймағын және ықпал ету аясын кеңейту жөніндегі күш-жігері, ең алдымен, саяси көзқарастарға, атап айтқанда қазақ және басқа халықтардың ұлттық сана-сезімінің өсуін "тежеуге" деген ұмтылысқа байланысты деген пікір басым болды.

Герхард Симон, философия докторы, Шығыс және халықаралық қатынастарды зерттеу институтының ғылыми қызметкері Қазақстандағы тілдік жағдайға демографиялық фактордың әсерінің нақты көрінісін ұсынды. Орыстандыру процесінде бетбұрыс 50-ші жылдары, тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңінде, шешуші әлеуметтік-экономикалық салаларда орыстардың шамадан тыс өкілдігі құрылған кезде басталды. Кейіннен үрдіс кері бағытқа ауысқанына қарамастан, пропорционалды өкілдікке әлі қол жеткізілген жоқ. Бұл туралы 1976/77 оқу жылында қазақтар украиналықтарға қарағанда советтік студенттермен жақсы қарым-қатынаста болғаны, бірақ орыстардың "аса өкілдігі" әлі жойылмағандығы куәландырады [21].

Г.Симонның бірқатар еңбектерін қазақстандық ғалымдар талдады. Отандық зерттеушілер үшін "КСРО-дағы орыстар және орыс еместер: 1979 жылғы халық санағының нәтижелері" атты жұмыс ғылыми қызығушылық тудырады.»

Көрнекті остфоршер, Шығыс Еуропа және халықаралық зерттеулер федералды институтының қызметкері Уве Халбахтың "Қайта Құру және ұлттық мәселелер" атты жұмысы Алматыдағы 1986 Жылғы Желтоқсан оқиғасының тарихын баяндайды, алайда онда Қазақстандағы КОКП тіл саясаты проблемасының маңызды аспектілері қозғалады.

Егемен Қазақстанның тіл саясатының перспективалары алдыңғы кезеңнің проблемаларымен және жаңа тарихи жағдайдың ерекшеліктерімен байланысты. Неміс авторларының зерттеулерінің негізгі тұжырымы жазу реформасы, сондай-ақ Кеңес өкіметінің тіл саясаты қазақ халқының этникалық бірегейлігін жоюға бағытталғандығына келіп саяды. Неміс ғалымдарының тіл мәселесіне соншалықты мұқият назар аударуы түсінікті, өйткені кез-келген халықтың тілі ұлттық мәдениеттің іргелі және генеративті негізі болып табылады. Отандық мәдениеттің қазіргі жағдайын екі негізгі тенденциямен белгілеуге болады. Бұл жалғасып жатқан маргинализация және дәстүрлілік. Бұл бағыттар кездесу мен қақтығысты, түсіну мен түсінбеушілікті, қазіргі заманғы адам туралы жауап беруді талап ететін әртүрлі мәдени жүйелерді қабылдау мен қабылдамауды көрсетеді. Бұл тенденциялар қазіргі мәдени-тарихи жағдайдың проблемасы мен қақтығысы болып табылады. Осы маңызды міндеттің бір бөлігі - зерттелетін мәселелер бойынша шетелдік тарихнаманы мұқият зерделеу және объективті талдау болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1 Энциклопедический словарь по культурологии. - М., 1997. – С. 214.
- 2 Введение в философию. - М.: Политиздат, 1989, Ч. 2. - С. 525.
- 3 Есмагамбетов К.Л. Зарубежная историография истории Казахстана (с древнейших времен до начала 90-х годов XX в.): дис. ... док. ист. наук.: 07.00.09. - Алматы, 2000. - 297 с.
- 4 Земцов Б. Методология исторического анализа общественных систем. – М., 1993. - 71 с.
- 5 ГАОО. - Ф. 3. - Оп. 3. - Д. 3532. - Л. 1.
- 6 РГИА. - Ф. 1291. - Оп. 84. - Д. 95. - Л. 11.
- 7 Головачёв П. Взаимное влияние русского и инородческого населения в Сибири // Землеведение. - М., 1902. - Т. IX. - С. 63-64.
- 8 Italiander R. Schwarze Haut im rotten Griff? - Dusseldorf, Wien, 1962. - S. 331.
- 9 Koch H., Bilas L. Slawen und Asiaten in der UdSSR // Osteuropa. - Stuttgart, 1958, 7/8. - S. 440.
- 10 Kolarz W. Die Nationalitaetenpolitik der Sowjetunion. – Frankfurt am Main, 1956. - S. 25.
- 11 Hayit B. Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans. - Koeln, Berlin Kirpenheuer und Witsch, 1962. - 289 s.
- 12 Braun M. Die gegenwaertige Situation der sowjetischen Literatur // Im Buch «Sowjetunion. Werden und Gestalt einer Weltmacht. - Giessen, 1963. - S. 285.
- 13 Mehnert K. Die Sowjetunion, Asien und Faktor Tempo // Osteuropa. - Stuttgart, 1959, N 1. - S. 14.
- 14 Букейханов А. Киргизы // Формы национального движения в современных государствах. – СПб., 1910. - С. 577.
- 15 Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. - Алма-Ата: Пауан, 1990. - 135 с.
- 16 Kolarz W. Russia and her colonies. - London, 1953. - P. 27.
- 17 Fitzer I. Literatur, Kunst und Wissenschaft // In Handbuch des Weltkommunismus. - Freiburg, Muenchen, 1958. - S. 481.
- 18 Aimermacher K. Dokumente zur sowjetischen Literaturpolitik 1917 bis 1932. - Stuttgart, 1972.
- 19 Waedekin K. Nationalitaetenpolitik und Lebenskraft der Voelker in der Sowjetunion heute und morgen // Osteuropa. Stuttgart, 1964, N 11. - S. 831.
- 20 Lewitzky B. Die Sowjetische Nationalitaetenpolitik zwischen den XXII und XXIII. Parteitag der KpdSU // Osteuropa. Stuttgart, 1966, N 2/3. - S. 147.
- 21 Simon G. Nationalismus und Nationalitaetenpolitik in der Sowjetunion seit Stalin // Berichte des Bundesinstitute fuer Ostwissenschaftliche und internationale Studien. - Koeln, 1979, N 34. - S. 59,61.